

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ СТАЛОГО РОЗВИТКУ ГІРСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ

1.1. Основні положення теорії сталого розвитку та проблеми її регіональної адаптації

Сучасні тенденції у розвитку суспільства у всьому світі обумовлені рядом важливих факторів, до яких можна віднести, насамперед, неконтрольоване зростання чисельності населення планети, так званий демографічний вибух, та науково-технічну революцію, що супроводжується невідпинним зростанням обсягів споживання природних ресурсів, погіршенням стану біосфери, а також істотним зниженням її відтворювальних можливостей внаслідок надмірного антропогенного навантаження на природу. Збільшення населення Землі та обсягів матеріального виробництва у ХХ ст. призвело до ситуації, коли подальший успішний розвиток економіки на екстенсивній основі (за рахунок залучення все більшого обсягу природних та матеріальних ресурсів) стає неможливим. Діяльність людини по перетворенню природного середовища, глобальному за своїми масштабами освоєнню природних багатств, з використанням досягнень науки і техніки не можуть не привести до нових екологічних проблем.

Значне ускладнення ресурсних умов наприкінці ХХ ст. чітко визначило дефіцитність ресурсів при традиційних способах їх використання. Збільшення обсягів споживання ресурсів на основі діючих технологій перетворюється на одну з головних причин екологічної деградації біосфери. Більше того, за існуючих тенденцій у демографічному і соціально-економічному розвитку практично всіх країн світу, можливості земної біосфери зберігати екологічну рівновагу та забезпечувати життєвими ресурсами все зростаючу кількість народонаселення планети будуть швидко вичерпані.

Слід зазначити, що протягом історії людства існували наступні основні підходи до розуміння взаємовідносин людини і природи, які і до теперішнього часу іноді конкурують між собою:

1. **Теорія природопідкорення** – виходить з того, що людство має взяти на себе всі функції регулювання природного середовища, а природі відводиться лише естетична та ресурсозабезпечуюча роль. Її фундаментом є принципи, орієнтовані на розвиток економіки при необмеженому залученні у суспільне виробництво всіх наявних ресурсів. Однак успішна реалізація цього підходу неможлива не тільки через обмеженість та вичерпність окремих видів природних ресурсів, а й через те, що складність функцій самоорганізації природи приблизно на 16 порядків перевищує управлінський потенціал людства [48].
2. **Біосферний підхід**, який чітко заявив про себе наприкінці 80-х років ХХ ст. Ця концепція спирається на усвідомлення можливості сталого співіснування людини і біосфери тільки за умови збереження регуляторної функції природи з коригуванням масштабів діяльності людства – кількості населення, обсягів енергоспоживання, збереження біорізноманіття та граничного рівня споживання речовини біоти (до 1%). Йдеться про існування межі антропогенного та техногенного навантаження, після якої настає процес самоприскорюваної деградації природи. В практику світової економіки було введено ряд обмежень, пов'язаних не тільки з наявністю капіталу та ресурсів, але і з якістю оточуючого середовища.
3. **Ресурсний підхід** характеризується чітко визначеними обмеженнями на масштаби розвитку господарської діяльності, пов'язаної з погіршенням екологічної ситуації. В рамках цього підходу і виникла концепція збалансованого сталого розвитку, яка ґрунтується на уявленні про можливість переходу від “неправильних” до “правильних” взаємовідносин людини і природи на засадах екологічно

чистих технологій і плати за забруднення довкілля та спожиті ресурси. Однак, слід зазначити, що сама по собі і вона не розв'язує проблеми поступового забруднення навколишнього середовища та вичерпання природних ресурсів [48].

Завдання подальшого розвитку суспільства безпосередньо пов'язані з екологічними і демографічними проблемами і можуть бути вирішені лише при ретельному врахуванні діалектичного взаємозв'язку економічних, екологічних та соціальних проблем. Перед суспільством гостро постало завдання охорони природи та раціонального використання її ресурсів, збереження та підтримки екологічної рівноваги в системі “суспільство-природа”, адже нормальний стан природного середовища – необхідна умова розвитку соціальної системи. Все це призвело до усвідомлення людством необхідності розробки концепції світового економічного розвитку, яка б враховувала екологічні обмеження та визначала відповідальність теперішніх поколінь перед прийдешніми. Такою концепцією став “Порядок денний на XXI століття”, прийнятий у Ріо-де-Жанейро на Конференції ООН з довкілля і розвитку у 1992 р. У цьому документі, підписаному представниками 179 країн, декларується перехід до сталого розвитку, який є новою стратегією існування на XXI століття і розглядається як соціально-економічний прогрес, який забезпечує високу якість довкілля і здорову економіку всіх народів світу [124].

Концепція сталого розвитку базується на кількох важливих принципах, які випливають з того, що предметом головної турботи і головним провідником сталого розвитку є людина. Вона має право на здоровий і продуктивний спосіб життя у злагоді з природою; право на розвиток повинно здійснюватись таким чином, щоб справедливо задовольняти потреби теперішнього та майбутніх поколінь в сфері використання навколишнього середовища; захист довкілля повинен становити невід'ємну частину сталого розвитку; заради досягнення сталого розвитку і більш високої якості життя для всіх людей необхідно скоротити і ліквідувати нераціональні моделі виробництва та споживання.

Сучасна концепція сталого розвитку охоплює широкий спектр природничих та соціально-економічних проблем, розв'язання яких лежить на стику різних новітніх наукових дисциплін. Але воно неможливе без врахування наукової спадщини вчених минулих років, які досліджували складні взаємозв'язки природних і господарських систем. В цьому контексті на особливу увагу заслуговує внесок наших видатних співвітчизників С.Подолінського та В.Вернадського.

Наукова праця С.Подолінського “Праця людини та її відношення до розподілу енергії” вийшла в світ у 1880 р. Подолінський стверджував, що лише свідома, цілеспрямована, корисна праця людини зі збереження, перетворення і нагромадження сонячної енергії на поверхні Землі сприятиме існуванню та розвитку людського суспільства, органічної матерії взагалі. Учений вперше підійшов до обґрунтування особливої функції людини в процесі здійснення господарської діяльності. Зберігаючи і нагромаджуючи сонячну енергію на поверхні нашої планети для прийдешніх поколінь, люди забезпечать збалансований розвиток природи та суспільства [66].

Не вдаючись у більш глибокий аналіз шляхів дослідження законів природи та гармонізації природних та соціально-економічних процесів, зазначимо, що нагромадження теоретичних проблем взаємодії цивілізації і навколишнього природного середовища на початку ХХ ст. набуло критичної маси, що дало поштовх до одного з найбільших відкриттів світової науки ХХ ст. – вчення про ноосферу В.І.Вернадського. Цей геніальний український вчений передбачив глобальні екологічні проблеми, що неминуче охоплять нашу планету. Він був першим, хто пов'язав еволюцію живої речовини та еволюцію навколишнього середовища з усіма різноманітностями взаємодіючих механізмів.

Згідно з розробленою В. Вернадським концепцією ноосфери людство має навчитися узгоджувати свої потреби з фактом зменшення ресурсів планети та зважати на нові і дуже жорсткі обмеження.

Ноосфера – це поняття, яке повинно орієнтувати людське суспільство на оптимальний вибір подальшого розвитку і збереження людства в гармонії з природою [34].

Розвиток у 60-70-х роках ХХ ст. глобалістики як наукового напрямку, що займався аналізом глобальних проблем та оцінкою шляхів їх вирішення, призвів до розуміння того, що подальше економічне зростання світової економіки за рахунок залучення все більшої кількості природних ресурсів є неможливим. Подальше усвідомлення світовим співтовариством необхідності переходу до збалансованого сталого розвитку відбувалось у декілька етапів, які відображені у додатку А.

На теперішній час у науковій літературі немає єдиного трактування терміну “сталий розвиток”. Вперше він був застосований у 1980 р. Міжнародною спілкою охорони природи, при цьому сталий розвиток визначався як покращення якості життя в межах місткості екосистем, які залишатимуться в стані відносної рівноваги [104].

Проте у широкий вжиток цей термін увійшов у 1987 р. після доповіді Всесвітньої комісії з довкілля та розвитку “Наше спільне майбутнє”. Сталий розвиток там визначається як такий, що забезпечує потреби теперішніх поколінь, не приносячи в жертву можливість майбутніх поколінь забезпечити свої потреби [112].

Термін “sustainable development” походить від англійського дієслова “to sustain”, що означає “підтримувати”, а загальноприйнятий термін “розвиток” вміщує в собі структурні перетворення, що охоплюють культурні, політичні, економічні та соціальні зміни.

Вітчизняні дослідники [174] визначають сталий розвиток як забезпечення поліпшення рівня життя без порушення можливостей підтримуючих екосистем; стала та екологічно безпечна діяльність може продовжуватись тривалий час у всіх сферах.

А. Голубець [32] обґрунтовує підхід, згідно якого сталий розвиток – це складна комплексна глобальна проблема екологічного та соціально-економічного плану, пов'язана з виробничою діяльністю людства.

Більш ґрунтовне розуміння “сталого розвитку” наведено в роботі “Природно-ресурсний потенціал сталого розвитку” під редакцією Б.М. Данилишина [37]. У ній під сталим розвитком автори розуміють процес гармонізації продуктивних сил, забезпечення гарантованого задоволення необхідних потреб всіх членів суспільства за умови збереження й поетапного відтворення цілісності навколишнього природного середовища, створення можливостей для рівноваги між його потенціалом і вимогами людей всіх поколінь. Розвиваючи теорію сталого розвитку, автори стверджують, що в основі його лежить така система відносин суспільного виробництва, при якій досягається оптимальне співвідношення між економічним зростанням, нормалізацією якісного стану природного середовища, зростанням матеріальних та духовних потреб населення.

В.М. Трегобчук в основі сталого розвитку бачить насамперед “економічне зростання, за якого ефективно вирішуються найважливіші проблеми життєзабезпечення суспільства без виснаження, деградації і забруднення навколишнього природного середовища, без нанесення непоправної шкоди природі – першооснові існування людства, його здорового фізичного та духовного розвитку [163].

Досліджуючи економічний фундамент теорії сталого розвитку, Л.Г. Мельник [104] центральними ідеями розуміння сталого розвитку вважає:

- **Досягнення рівноваги.** Оскільки основною формою суспільного розвитку є виробництво, здійснюване в рамках природних систем, збалансованими повинні бути три системи: природна, економічна, соціальна (при цьому визначальною є рівновага в природній системі).

- **Сприйняття обмежень.** Природа в якості замикаючої ланки виробничих процесів як на вході (ресурсна база), так і на виході (відтворення

якості середовища проживання, порушеної в результаті екодеструктивної діяльності), формує обмеження для економічної системи і для суспільного середовища.

- **Наявність мети розвитку.** Сталий розвиток, декларуючи в цілому досягнення рівноважності процесів, що відбуваються, передбачає їхню часткову асиметрію, тобто цілеспрямований вивід із рівноваги у напрямку вдосконалення економіки і суспільства. Правильний вибір мети розвитку визначає його успіх, неправильний – прирікає на фіаско.

- **Прагнення до справедливості.** Справедливість усередині покоління і між поколіннями – насамперед, у можливості користуватися природними благами – одна з основних цілей сталого розвитку.

- **Перебудова всепланетних матеріально-енерго-інформаційних потоків.** Сталий розвиток може бути досягнутий тільки за умови кардинальної трансформації матеріально-енерго-інформаційних потоків, що обслуговують виробничу систему. При цьому повинна бути істотно скорочена їхня матеріально-енергетична складова і збільшена інформаційна.

- **Автономізація управління.** Різноманіття особливостей і неповторність різних екосистем виключає стандартність підходу до управління ними. Керуюча система повинна бути істотно змінена: при жорсткому регулюванні глобальних процесів центр ваги оперативного управління має бути перенесений на локальний рівень, який дозволяє враховувати специфіку окремих екосистем.

Суть концепції сталого розвитку полягає в тому, що “розвиток, реструктуризація та інші зміни матеріального виробництва, розвиток міжнародних відносин, соціальна політика держави мають забезпечити основне право людини на навколишнє середовище, сприятливе для її здоров’я та добробуту” [25].

На нашу думку, термін “сталий розвиток” слід розуміти, насамперед, як *екологічно* сталий розвиток, тобто такий, коли навіть при зростанні економіки

техногенний тиск на довкілля залишається на стабільно прийнятному рівні. Цей рівень характеризується тим, що економічне зростання, ріст матеріального виробництва та споживання відбуваються в певних межах, які, з одного боку, забезпечують здатність екосистем поглинати забруднення та зберігати здатність до самовідновлення, і, з другого – підтримувати гідні умови життєдіяльності людей.

Хоча економічні та екологічні цілі нерідко розглядаються як конкуруючі, їх органічне поєднання цілком можливе. Коли ми говоримо про сталий розвиток, йдеться скоріше про його ефективність, ніж про темпи зростання. Насправді сталий розвиток недосяжний без економічного зростання. Сталість вимагає усунення бідності, оптимізації рівня приросту населення, заміни дефіцитних природних ресурсів, формування попиту на якість довкілля. Ці зміни не можуть відбутись на сталій основі без збільшення добробуту людей, а, отже, і без економічного зростання. Сталий розвиток розглядається як такий, що не тільки сприяє економічному зростанню, але й справедливо розподіляє його результати, відновлює довкілля в більшій мірі, ніж знищує його, сприяє зростанню можливостей людей, а не збіднює їх.

Щодо темпів розвитку, то слід зазначити, що в зарубіжних наукових публікаціях існує розуміння сталого розвитку, яке базується на концепції “нульового зростання”, сформульованій ще у доповіді Римському клубу, згідно якого сталий розвиток – це збереження та підтримування обсягів виробництва на існуючому рівні. Проте таке тлумачення сталого розвитку не може задовольнити країни, що розвиваються, адже це означало б консервацію в них економічної відсталості. У сучасному світі все більше поглиблюється нерівномірність соціально-економічного розвитку між окремими групами країн та регіонів. Розрив у показниках валового внутрішнього продукту і національного доходу на душу населення між економічно розвинутими та відсталими країнами є нині майже 100-кратним [123]. За експертними оцінками

економічно відсталі країни при збереженні існуючих темпів розвитку взагалі не зможуть піднятися до рівня навіть середньорозвинутих країн.

Завдання, які стоять перед розвинутими країнами та країнами, що розвиваються, цілком різні. Відомо, що розвинуті країни, в яких мешкає менше 20% населення планети споживають сьогодні 75% природних ресурсів, які добуваються з її надр [80]. Використовуючи таку кількість ресурсів та випускаючи на ринок відповідну кількість товарного продукту, їхні економіки можуть трансформуватись тільки у 2-х напрямках: з обмеженням інтересів окремих груп населення своїх країн, або обмеженням інтересів інших країн. Тенденції, що складаються у цій галузі вказують на те, що перевага сьогодні віддається другому напрямку.

Високорозвинені країни, виснаживши власні природні ресурси, проявляють все більший інтерес до країн з перехідною економікою. Спостерігається прагнення економічно більш могутніх країн уповільнити технологічне зростання слабших країн, отримуючи за безцінь сировинні ресурси. Крім того, якщо у розвинених країнах помітні прояви екологічної революції: ресурсозбереження, удосконалювання технологій, розширення рекреаційних зон і територій, що охороняються, прагнення спеціалізуватися на екологічно прийнятних галузях господарства, то "брудні" виробництва, відходи і потужності їхньої переробки переміщуються в країни, що відстали у своєму розвитку. Тим самим економічно відсталім країнам світу приділяється потрібна, відповідальна, але малоприємна роль постачальників сировини, "світової кочегарки" і "смітника", що, до речі, закріплює відставання цих країн від лідерів технологічного прогресу.

У результаті такого зрушення екологічна ситуація в цілому на Землі, погіршується, тому що в країнах, що розвиваються, набагато менше піклуються про охорону навколишнього середовища, ніж у розвинених країнах. За період 1975 по 1990 р. викиди в атмосферу SO_2 у США скоротилися на 19%, у ФРН – на 72% (цьому чимало сприяла заміна в західнонімецькому паливному баланс

вугілля російським природним газом). У той же час ці викиди зросли в Китаї вдвічі, в Індії — у 1,8 разу, в Індонезії - у 2,4 разу. За 1990-1995 рр. емісія CO₂ зросла в США на 6,2% , у Японії - на 8,7% , а в Індії - на 27,7% і в Індонезії на 19,8%. Але перенесення навантаження на навколишнє середовище на периферії світової економіки поки не змінили кардинально екологічну карту світу. Як раніше, економічний авангард планети (так звані постіндустріальні країни) споживає 75% світової енергії, 90% деревини, 80% наперу і сталі, 70% молока м'яса, майже 70% пестицидів [150].

Центр екологічної напруги все більше зміщується в бік країн з перехідною економікою та країн, що розвиваються. І якщо криза 70-х років ХХ ст. у розвинутих країнах сприяла технологічному оновленню виробництва, то в країнах колишнього СРСР криза призвела до масового, іноді безконтрольного експорту сировинних ресурсів на Захід.

Очевидно, що і дискримінація теперішніх поколінь країн з перехідною економікою та країн, що розвиваються, у забезпеченні їх нагальних потреб заради майбутніх поколінь є також неприпустимою. Відомий спеціаліст в галузі природокористування і сталого розвитку Т. Панайотоу з цього приводу зазначає: “Якщо сталість передбачає те, що теперішні покоління мають жити у злиднях, для того щоб майбутні мали кращі умови життя, то їй бракує справедливості. Якщо сталість передбачає такий самий рівень життя для наступних поколінь, то це означатиме закріплення бідності”[186]. Тому сьогодні більшість вчених поділяє думку, що сталий розвиток повинен сприяти економічному зростанню, більше того – він недосяжний без успішного розвитку економіки.

Ключове місце в класичному визначенні сталого розвитку займає питання оптимізації суспільних потреб як основного рушія розвитку виробництва, яке, в свою чергу, є найбільшим дестабілізуючим фактором екологічної рівноваги. Тобто, ідеологія сталого розвитку ставить перед країнами світу завдання зберегти екологобезпечне середовище проживання шляхом оптимізації

суспільних потреб і забезпечення адекватного їм соціально-економічного розвитку [14].

Реальне, всеохоплююче вирішення протиріч між економічним розвитком та високою якістю довкілля в межах концепції економіки споживання неможливо. Це підтверджується загостренням екологічних проблем у всьому світі, що призвело до появи теорії неможливості вирішення протиріч між суспільством та природою, і як наслідок, необхідності припинення економічного розвитку взагалі (так звана концепція екотопії). Такий підхід покладено в основу “зелених рухів” жорсткого типу, який однак не знайшов підтримки серед розробників основ збалансованого соціально-еколого-економічного розвитку майбутнього суспільства.

Сьогодні вже для всіх очевидно, що стабілізація негативного впливу людини на природу на сьогоднішньому рівні неприпустима. Враховуючи, що техногенний вплив на довкілля необхідно знизити, за оцінкою Міжурядової організації з питань зміни клімату, принаймні вдвічі, а чисельність населення планети, за прогнозом ООН, зросте у 2050 р. до 10 млрд. чол., (тобто майже в 2 рази у порівнянні з теперішнім), то навіть при нульовому зростанні споживання на душу населення екологічна інтенсивність споживання (техногенне навантаження на довкілля) повинна бути знижена за 50 років у 4 рази. Якщо ж споживання на душу населення буде збільшуватись існуючими темпами – тобто 2-3% на рік, то до 2050 р. за рахунок збільшення чисельності населення воно зросте в 4 рази. У цьому випадку для досягнення сталого розвитку необхідно буде знизити екологічну інтенсивність споживання в 16 разів [69].

У такому світлі є очевидним, що у найближчому майбутньому сталий розвиток залишатиметься скоріше дороговказом, ніж реальністю, проте альтернативи рухові у цьому напрямку не існує. Завдання полягає насамперед у тому, щоб зберегти сталим відновлювальний потенціал природного середовища, не допускаючи при цьому руйнівних змін у соціально-економічній сфері. Лише спрямовуючи траєкторію суспільних процесів в русло сталого

розвитку, можна досягнути усунення протиріч між соціально-економічним ростом та збереженням довкілля.

Важливою умовою переходу людства до сталого розвитку є приведення обсягів споживання ресурсів у відповідність до ресурсного потенціалу планети. Економія ресурсів повинна здійснюватись шляхом запобігання втратам, вдосконалення споживання ресурсів, їх безвідходного зберігання, комплексного використання вихідної сировини. В результаті формуються нові господарські відносини, прогресивність і екологічна ефективність яких полягає у подоланні дефіцитності ресурсів і перетворенні ресурсного потенціалу в систему, адаптовану до постійно зростаючих потреб.

Хоча, як свідчить світовий досвід, ринкова економіка виявила свою недосконалість в нових умовах, потенціал ринку в раціоналізації використання природних ресурсів далеко не вичерпаний. Для переходу до сталого розвитку необхідні певні умови, без яких ринок не здатний ефективно розподіляти ресурси між потребами та в часі (рис. 1.1). Перш за все, права власності на всі ресурси мають бути визначені чітко та надійно, а ресурси загального користування повинні стати виключенням з правил, адже якщо всі користувачі матимуть вільний доступ до дефіцитного ресурсу, то надовго його не вистачить. І навіть при цьому важливим є усунення негативних зовнішніх ефектів (екстерналій) – коли одне підприємство внаслідок екологічно невиправданих дій завдає шкоди іншому (наприклад, вирубування лісів їх власниками призводить до затоплення сільськогосподарських угідь). Якщо ж такий вплив все ж має місце, то суб'єкти господарювання, що потерпають від таких дій, повинні отримувати відповідну компенсацію за отримані збитки. Крім того, жоден дефіцитний ресурс не повинен залишатись поза ринком, який оцінить його вартість відповідно до попиту та пропозиції. Проте для того, щоб ринкова ціна адекватно відображала цінність ресурсу для суспільства, необхідно відмінити всі субсидії, що стимулюють виснаження ресурсів (субсидії на пестициди, мінеральні добрива, енергію, тощо).

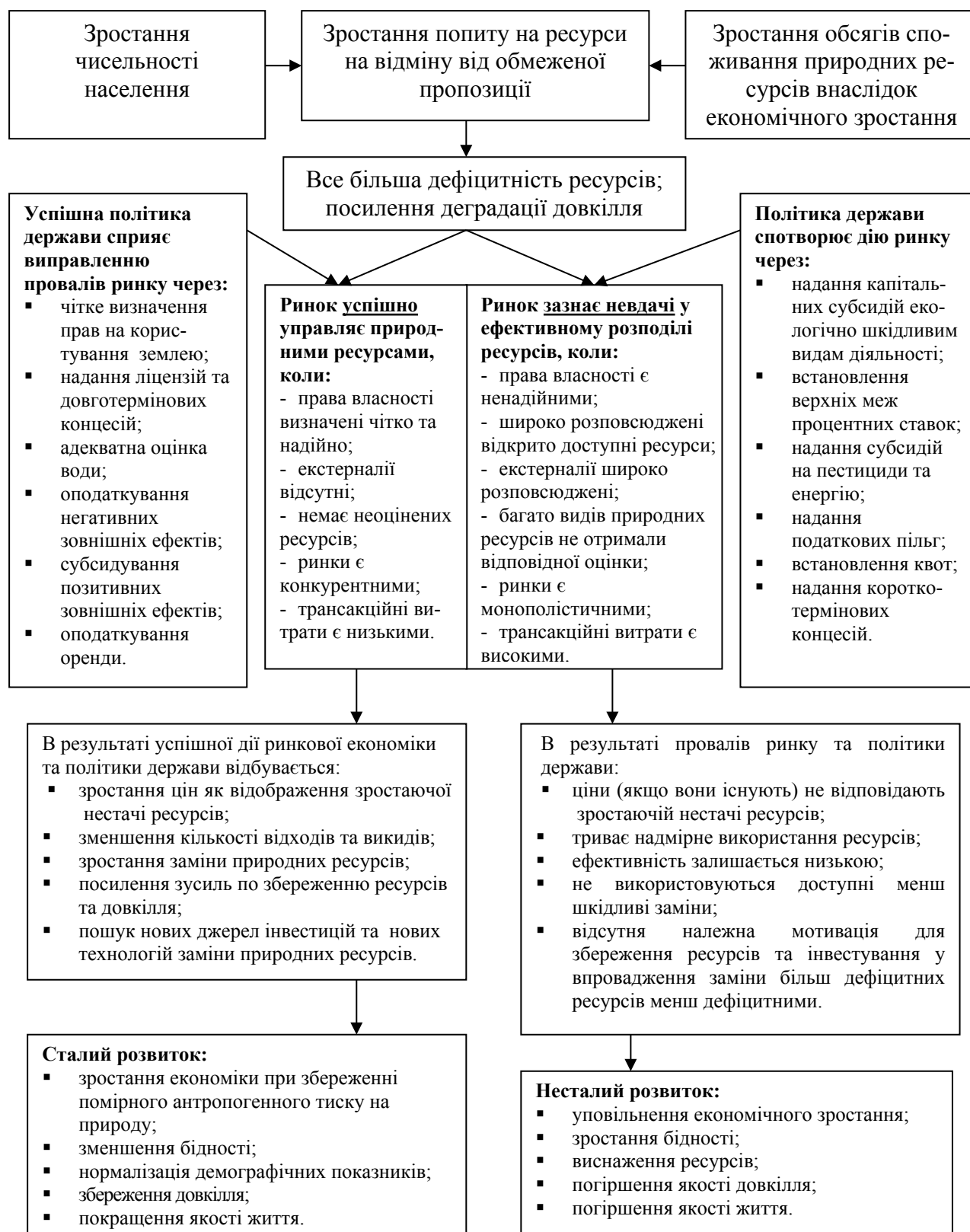

Рис. 1.1. Механізми дії ринкової економіки та політики держави як відповідь на зростаючий дефіцит ресурсів та деградацію довкілля

Складено з використанням [186]

Таким чином, добре функціонуючий ринок на зменшення пропозиції ресурсів відповідає підвищенням їх ціни, що в свою чергу стимулює збереження, відновлення та більш економне використання ресурсу.

Екологічні міркування мають стати одним з найважливіших факторів при прийнятті економічних рішень. Для того, щоб мінімізувати неминучий вплив на довкілля, витрати на ліквідацію негативних наслідків господарської діяльності треба покласти на тих, хто їх створює, а не на платників податків, іноземних кредиторів або на майбутні покоління. Принцип, згідно якого забруднювач платить, не тільки справедливий, а й ефективний.

Протиріччя між економічним зростанням та сталим розвитком є тільки тоді, коли зростання ототожнюють із збільшенням обсягів використання сировини та енергії, а, отже, з поглибленням деградації довкілля. Проте, у розвинутих країнах джерелом зростання все більше стають підвищення продуктивності праці та інновації, акумуляція знань та збільшення людського капіталу.

За останню чверть ХХ ст. розвинуті країни різко скоротили питоме споживання сировини, енергії та матеріалів, знизивши навантаження на довкілля та залежність від світової периферії і, тим самим, надійно забезпечивши своє теперішнє технологічне лідерство у світі.

Головною метою сталого розвитку є створення комплексної збалансованої соціально-еколого-економічної системи, функціонування якої повинно базуватись на таких принципах:

- рівність потенційних можливостей використання природних ресурсів як для теперішніх, так і для майбутніх поколінь;
- рівні можливості всіх країн в процесі споживання природних ресурсів при дотриманні певних граничних норм;
- забезпечення стійкого функціонування всіх підсистем біосфери.

Те, що сталий розвиток не утопія, а безальтернативний і цілком реальний шлях розвитку людства ще раз підтвердив Всесвітній Самміт із сталого розвитку, який відбувся у вересні 2002 р. в м. Йоганнесбург і на якому були

підтвержені угоди, досягнуті 10 років тому в Ріо-де-Жанейро. Країни, що брали участь у самміті погодилися, що дія національних стратегій сталого розвитку, які повинні “поєднувати процеси прийняття рішень у природоохоронній діяльності та в плані загального розвитку”, буде продовжуватись до 2005 р. Країни, які встали на шлях сталого розвитку, повинні ув’язувати свій економічний розвиток з екологічною безпекою шляхом розробки та законодавчої підтримки нової еколого-економічної політики, яка має ефективно та професійно реалізовуватись виконавчою владою.

Попри загальне розуміння та підтримку світовим співтовариством ідей та принципів сталого розвитку практична реалізація стикається з серйозними труднощами. Зокрема, як показує аналіз, до першочергових глобальних проблем, що зумовлюють загострення кризових явищ, належить неефективне виконання промислово розвиненими країнами Порядку денного на XXI століття [16]. Йдеться передусім про ігнорування окремими країнами положень Кіотського протоколу. Так, не здійснена стабілізація до 2000 р. викидів парникових газів на рівні 1990 р. У більшості промислово розвинених країн їх кількість не тільки не зменшено, а й, навпаки, вона постійно зростає: у США, наприклад, вона збільшилась майже на 12% [16]. Крім того, показник допомоги країнам, що розвиваються, не доведено до визначених 0,7% ВВП. Виняток становлять лише Данія і Норвегія, які виконали взяті на себе зобов’язання.

Проблема переходу до сталого розвитку стосується не тільки економіки та екології, а й науки, освіти, культури, духовності, тобто всіх без винятку сфер буття та діяльності людини. В цьому контексті слід відзначити важливий аспект взаємодії людини і довкілля, який базується на врахуванні духовних, етнокультурних, національних та інших джерел гармонізації розвитку людини і довкілля [67]. Ця проблема має глибоку регіональну фізико-географічну, історико-генетичну, ментально-етнічну та морально-етичну специфіку, яка зумовлює потребу опрацювання способів її розв’язання не лише на рівні ООН,

окремих держав чи їх об'єднань, але й на рівні адміністративно-територіальних одиниць різного рівня, населених пунктів, громад чи окремих підприємств.

Надзвичайно актуальна і дуже специфічна проблема переходу до сталого розвитку для України. Складність ситуації полягає в тому, що проблеми переходу до сталого розвитку потребують одночасного вирішення складних питань реформування економіки та виходу з економічної кризи.

Як одна з країн-учасниць саммітів в Ріо-де-Жанейро (1992 р.) та в Йоганнесбурзі (2002 р.) Україна повинна зробити все, щоб сталий розвиток не просто вписався в її історію, культуру і систему цінностей, а й став невід'ємною складовою її внутрішньої та зовнішньої політики. Необхідна глибока та систематична інтеграція економічного, природоохоронного та соціального аспектів діяльності Уряду, виходячи з національних особливостей країни та регіональної специфіки.

Слід зазначити, що протягом 1992-1999 років на державному рівні було зроблено певні кроки на шляху переходу економіки країни до більш збалансованого розвитку. Засадами для цього було призупинення падіння виробництва, контроль з боку держави інфляції, стабілізація грошової одиниці. У 1996 р. урядом було розроблено проект Концепції переходу України до сталого розвитку, у 1997 р. оприлюднено Державну доповідь "Україна: проблеми сталого розвитку". При Президентові України створено міжвідомчий комітет зі сталого розвитку, відбулось ряд міжнародних конференцій та семінарів, на яких обговорювались проблеми переходу до сталого розвитку України як держави з перехідною економікою.

Разом з тим, слід зазначити, що з огляду на складність існуючої в Україні екологічної та соціально-економічної ситуації, процеси формування та реалізації стратегії сталого розвитку розгортаються недостатньо активно. В Україні і досі не прийнято Національної стратегії сталого розвитку, як це передбачено "Порядком денним...". Цілком недостатньо проблеми сталого розвитку розробляються науковими установами, висвітлюються засобами

масової інформації. Ще немає належного розуміння їх в багатьох владних структурах, наукових установах та вищих навчальних закладах. Потребує негайної розробки та затвердження Верховною Радою України Національної стратегії сталого розвитку, яка має лежати в основі державної політики в сфері охорони та раціонального використання природних ресурсів, розробки державної та регіональних програм соціально-економічного розвитку.

Вирішення глобальних екологічних та соціально-економічних проблем неможливе без реальних дій в кожній країні та конкретному регіоні. Йдеться, насамперед, про регіональну адаптацію теорії сталого розвитку до дії як зовнішніх, так і внутрішніх факторів, необхідність якої обумовлена невідповідністю завдань та інтересів різних сил і угруповань місцевим ресурсам та існуючій інфраструктурі. Незалежно від підсистеми, в якій відбуваються процеси адаптації, вони охоплюють всі сфери регіонального життя: економічну, соціальну, культурну, екологічну та політичну. Лише через встановлення зв'язків між цими процесами можна зрозуміти процеси суспільного розвитку в регіоні [86].

Розробка механізмів регіональної адаптації концепції сталого розвитку потребує глибокого розуміння поняття “регіон”. Не вдаючись до аналізу існуючих у науковій літературі різноманітних тлумачень соціально-економічної суті і змісту цієї категорії, зауважимо, що в рамках теорії і практики регіональної економіки регіон характеризується не тільки як складова частина території та господарського комплексу, а й як відносно самостійна ланка господарської системи країни із завершеним циклом відтворення. У регіоні формується весь комплекс життєдіяльності людей, перехрещуються загальнодержавні, місцеві, галузеві та особисті інтереси, поєднання і узгодження яких є однією з найскладніших і найважливіших проблем суспільного розвитку. В процесі відтворення формується регіональна, відносно відособлена цілісність, яка має свої внутрішні фактори і джерела розвитку,

раціональне використання яких забезпечує вирішення як загальнодержавних, так і регіональних проблем.

Регіон є свого роду ядром економічного, соціального і екологічного облаштування простору, мобілізації для цієї мети матеріальних, трудових, фінансових, природних та інтелектуальних ресурсів. Це – гомогенний простір, який має фізико-географічну, етнічну, культурну, мовну спільність, включає спільність історичної долі, і, що особливо важливо, – спільність господарських структур. Саме на регіональному рівні можна реально дати об'єктивний аналіз і оцінку сукупності факторів, які здійснюють стимулюючий або обмежуючий вплив на динаміку і напрям трансформаційних процесів. Об'єктивне прийняття господарських рішень, збалансованих з наявними ресурсами, соціально-економічною функцією території та її територіальними інтересами, можливе лише на регіональному рівні.

Як елемент територіальної організації суспільства поняття “регіон” передбачає наявність у території таких іманентних ознак:

- індивідуальної специфіки, яка відрізняє дану територію від інших;
- єдність та взаємопов'язаність регіональних елементів, які дозволяють використовувати при описі даної території системний підхід.

Більшість глобальних по суті ресурсно-екологічних проблем за специфікою виникнення та методами вирішення вважаються такими, що мають, переважно, регіональний характер. Кожному регіону властиві специфічні природно-екологічні та соціально-економічні умови, тобто теоретично будь-який регіон являє собою надскладну соціально-еколого-економічну систему (СЕЕС), до якої входять екологічна, економічна та соціальна підсистеми, тобто сукупність взаємозв'язаних природних, економічних та соціальних компонентів, котрі у цій системі є синергетичним уособленням продуктивних сил [47]. Така система має власну мету розвитку, здатна до самоорганізації і це відображається на характері її розвитку.

Структурну схему взаємодії підсистем СЕЕС в умовах сталого розвитку наведено на рис. 1.2.

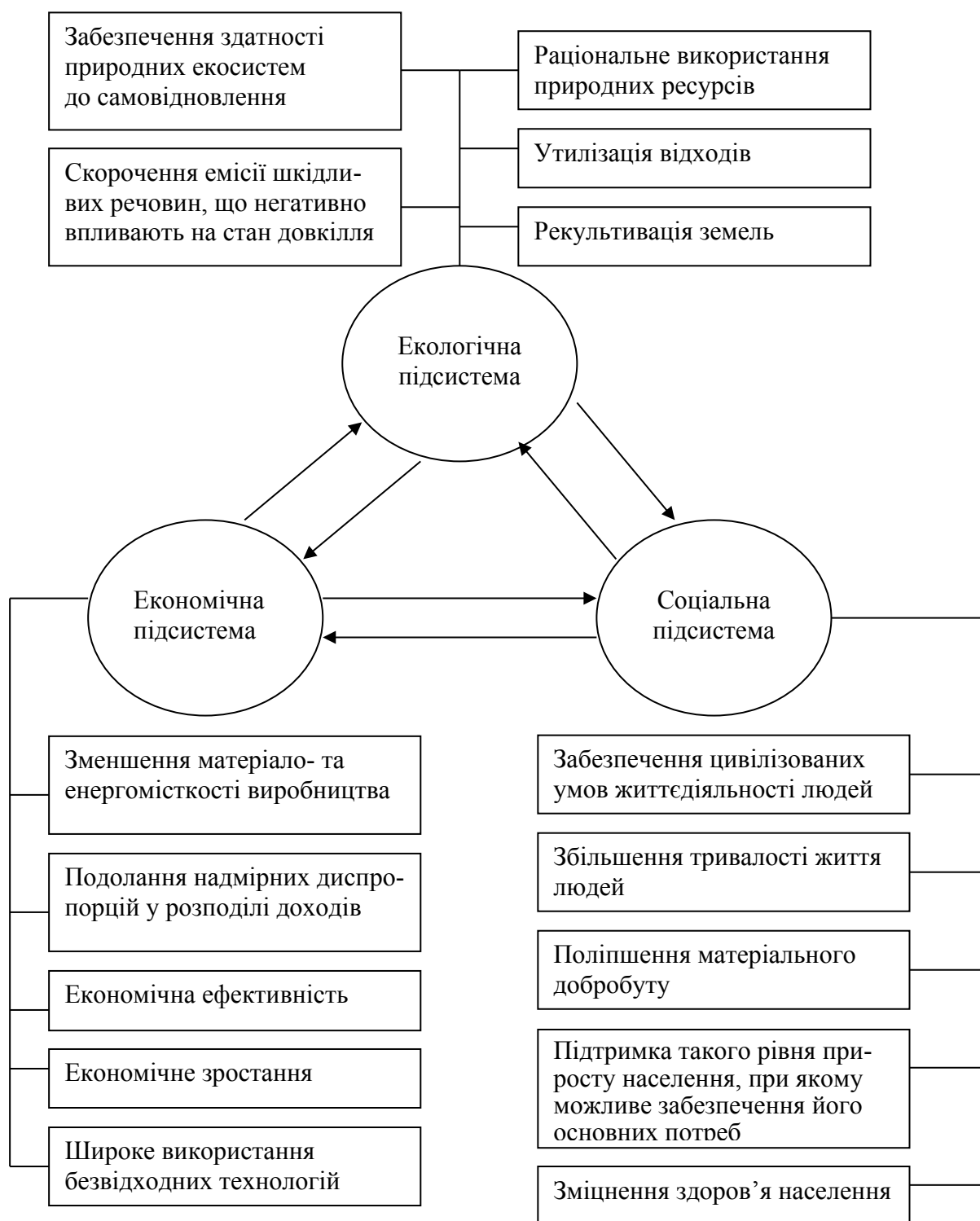

Рис. 1.2. Структурна схема елементів регіональної соціально-еколого-економічної системи в умовах сталого розвитку

Наведемо коротку характеристику підсистем соціально-еколого-економічної системи регіону [47].

Екологічна підсистема утворюється сукупністю компонентів живої та неживої природи, котрі взаємозв'язані у своєму просторовому розміщенні й розвиваються у часі як частини цілого. Територіально вона сполучається з відповідною соціально-економічною системою, включаючи певну кількість технологічних систем та сприймаючи їхнє антропо-техногенне навантаження. Останнє може бути регламентним, як деяке порушення природного циклу за нормального режиму роботи технологічних систем, та кризовим – при їх катастрофічній самоорганізації. Екологічна підсистема існує “на стику” власне природи і зануреної в неї діяльності людини, що формує в ній складні природно-антропогенні та техногенні комплекси, котрі, з одного боку підкоряються природним закономірностям, а з другого боку управляються людиною.

Економічна підсистема являє собою сукупність усіх видів економічної діяльності людей, спрямованої на виробництво, розподіл та споживання товарів відповідно до напрямку розвитку суспільства. Економічна підсистема охоплює всі аспекти діяльності суспільства – і виробничого, і невиробничого характеру. Крім того, включає в себе певний сегмент суспільної системи пов'язаний з виробництвом: трудові колективи, власники, акціонери, користувачі тощо.

Соціальна підсистема є певною організованою в рамках загальної системи людською спільнотою (соціумом), яка має власну мету розвитку та визначені механізми досягнення цієї мети. Важливою складовою соціальної підсистеми є демографічна складова, діяльність якої скеровується у цілях двох рівнів: нижнього – тобто простого виживання соціуму, та верхнього підвищення властивостей функціонування суспільства. Самоорганізація демографічної підсистеми відбувається згідно з законом демографічного насичення, за яким сукупна кількість соціально організованого народонаселення певного регіону завжди має відповідати максимальній можливості підтримки його життєдіяльності, включаючи всі усталені аспекти потреб людини – біологічні, культурні та соціальні.

Для сталого розвитку регіону необхідно досягти збалансованої взаємодії основних компонентів СЕЕС та вирішення ними наступних важливих проблем:

- *соціальної* – забезпечення високих стандартів якості життя людей;
- *екологічної* – забезпечення якісного природного середовища проживання населення;
- *економічної* – забезпечення економічного зростання як основи підвищення життєвого рівня населення.

Таким чином, однією з головних умов сталого розвитку повинна бути така зміна структури і функцій природних екосистем, яка залишає їх здатними до самовідтворення. При цьому пропонується умова повинна пронизувати всі рівні природокористування – від локального до глобального. Досягнення сталого розвитку лише в окремих регіонах, тобто мозаїчна картина досягнення стану збалансованості навіть у межах країни не може бути визнана раціональною, адже вона не дасть очікуваних результатів. Поряд з вирішенням регіональних соціально-економічних та екологічних проблем необхідна у глобальному масштабі постановка та вирішення на всіх рівнях найважливіших завдань, які в майбутньому стануть точками росту і сприятимуть досягненню поставленої мети. Такими глобальними проблемами, на наш погляд, можуть бути комплексна переробка відходів та рекультивация земель, які будучи вирішеними на регіональному рівні, дадуть в подальшому глобальний ефект.

Глобальне ускладнення екологічної ситуації вимагає співставлення на регіональному рівні темпів і напрямків економічного розвитку регіону з адаптаційними можливостями природи. Сучасна екологічна ситуація вимагає комплексного вирішення господарських проблем з точки зору вимог збереження навколишнього середовища і проблем довкілля та необхідності економічного розвитку суспільства.

Таким чином, орієнтація лише на екологічну складову при визначенні перспектив розвитку регіону та ігнорування економічної складової неминує веде до економічної залежності регіону від більш розвинутих територій, “колоніальної” структури економіки, чисельних соціальних проблем, а в кінцевому результаті і до загострення екологічних проблем. Досягнення регіоном сталого розвитку можливе лише за умови розвитку місцевої економіки, яка є екологічно безпечною та базується на раціональному використанні власних природних, людських і фінансових ресурсів.

1.2. Особливості соціально-економічних та екологічних процесів в умовах гірських територій

Проблемам регіонального розвитку окремих територій до останнього часу у вітчизняній економічній науці не приділялось достатньої уваги, тому в даний час існують явні прогалини як у теоретичних, так і прикладних аспектах дослідження соціально-економічного розвитку та екологічного стану регіонів. В умовах підсилення самостійності регіонів різко зростає інтерес органів регіональної влади до розробки власних стратегій розвитку, побудованих з врахуванням регіональної специфіки розвитку та можливостей покращення соціально-економічної та екологічної ситуації на конкретних територіях.

У цьому контексті особливими повинні бути підходи до розв'язання проблем розвитку гірських районів, які характеризуються багатим біо- та ландшафтним різноманіттям, формують клімат та водний режим для прилеглих територій. Гори володіють великими запасами прісних та мінеральних вод, корисних копалин, рослинних, тваринних та рекреаційних ресурсів.

У світовій науковій літературі питанням визначення сутності гір, гірських екосистем присвячена велика кількість наукових праць [5; 3; 98]. Ми притримуємось визначення, даного Європейською Хартією, де термін “гірські регіони” інтерпретується як “місцевості, де висота, рельєф, та клімат створюють особливі умови, які впливають на повсякденну людську діяльність” [185].

В світі у гірських районах на висотах вище 1000 м живе тепер 600 млн. осіб, тобто 8 % всього населення Землі. Нині густина населення на висотах більше 1000 м у 4-5 разів менша, ніж на решті частині суші [5], хоча у давні часи в горах проживала більш значна частка населення Землі і лише в наш час відбулося масове збільшення чисельності людей на рівнинах за рахунок підвищеного природного приросту та міграції населення з гір, важкодоступних для механізованої обробки землі та сучасного транспорту.

Після конференції ООН з довкілля та розвитку, яка відбулася у Ріо-де-Жанейро у 1992 р., гірська тема зайняла важливе місце поряд з іншими пріоритетними темами Порядку денного на XXI століття, а інтерес до проблем гірських територій стрімко зріс. На конференції ООН було проголошено необхідність активізації зусиль щодо залучення гірських територій різних країн у русло суспільного, економічного та соціального життя. Суспільство та уряди багатьох країн світу усвідомили необхідність підтримки гірських районів та їх мешканців. Вони не тільки зрозуміли високу ціну гірських ресурсів, але й признали роль гірських районів у збереженні соціальної та політичної стабільності всього суспільства. У документах конференції визнається, що у XXI ст. і надалі буде збільшуватися дефіцит питної води, рекреаційних зон для населення урбанізованих районів, буде зменшуватись біорізноманіття. Вчені і експерти погоджуються з тим, що саме ці компоненти роблять гірські території одним з важливіших елементів сталого розвитку глобальної екосистеми.

Згідно рішення сесії Генеральної Асамблеї ООН, яка відбулась у грудні 2001 р. в Нью-Йорку, 2002 рік було проголошено Міжнародним Роком Гір. Основним завданням його було: відпрацювання нового політичного та соціально-економічного підходу до розв'язання проблем гірських районів і розробка на його основі спеціальної гірської політики. Глобальний гірський саміт у м. Бішкек у жовтні 2002 р. підбив підсумки Міжнародного року гір і відкрив наступний етап цього глобального процесу [41]. Визначальну роль у формуванні культурних, етнічних та біологічних особливостей гірських районів відіграють особливі природні умови, а саме: унікальна комбінація геофізичних факторів нахилу, висоти і клімату. Незалежно від рівня економічного розвитку гірські райони різних країн характеризуються наявністю багатьох спільних рис. Такими особливостями гірських територій є: труднодоступність та фізична ізоляваність, розмаїтість навколишнього середовища, економічна та політична маргіналізація, ізоляція, як правило, прикордонне розташування та культурна розмаїтість населення.

У всьому світі гірські громади, як правило, характеризуються бідністю. Люди, які живуть у гірських областях, нерідко споживають і виробляють менше продовольства. Основні причини цього полягають у складних умовах для ведення сільськогосподарських робіт: гірші ґрунти, менші площі землі, придатної для обробітку, більш короткий період вегетації, більш суворий і нестабільний клімат, більш висока потреба в теплі, пов'язана з низьким вмістом кисню в повітрі. Більш суворий, ніж на рівнинах, клімат та розчленований гірський рельєф не тільки ускладнюють сільськогосподарську діяльність, але й гальмують створення поселень та інфраструктури. Це підтверджують і розрахунки, проведені вченими Інституту регіональних досліджень НАН України, якими встановлено, що для забезпечення однакового рівня соціальних потреб жителів гірських районів Львівської області, туди необхідно направляти в розрахунку на 1000 жителів у 1,2-1,8 разів більше ресурсів, ніж в середньому по області [46].

Крім того, серед причин економічного зубожіння гірських громад слід вказати на існуючі тенденції недооцінки національними урядами інтересів жителів гір, незважаючи на те, що вони більше потребують підтримки. Гірські райони звичайно розглядаються як периферійні і менш продуктивні, ніж інші регіони країни. У той же час, нерідко національні уряди надають пільги підприємствам, які експлуатують ресурси гір, такі як водні ресурси і корисні копалини, але не зацікавлені в підвищенні добробуту жителів гір та покращенні якості довкілля. В гірських громадах у всьому світі покладаються на системи дрібносерійного виробництва, які характеризуються більш високими витратами виробництва.

Товари, вироблені в горах, як правило, неконкурентоспроможні ще й через віддаленість цих районів від агломерацій та магістральних транспортних шляхів, а, отже, і від ринків збуту. Для економічних моделей розвитку в гірських областях характерні відтоки деревини, корисних копалин, водних та інших ресурсів із вкрай не вигідними зворотними потоками.

В усьому світі до найвищих пріоритетів жителі гір відносять забезпечення та збереження їхньої культурної цілісності, необхідність більш високої доданої вартості для виробів, виготовлених у гірських районах і призначених для споживання на рівнинах, та регулювання припливу підприємців і туристів у місця проживання горян [191].

Українські фахівці, які займаються проблемами розвитку гірських територій, пояснюють переважання в гірських районах галузей, що випускають продукцію з низькою часткою доданої вартості, не тільки економічною доцільністю, а й традиціями, способом життя і світоглядом місцевого населення [60]. Ці виробництва відповідають вимогам не тільки економічного, а й соціального середовища, а також виступають складовою частиною культури гірських територій.

Слід, однак, зазначити, що така структура виробництва зумовлює певну нерівність у економічному становищі цих територій порівняно з іншими, яка і надалі підсилюється. Серед інших характерних рис, що визначають специфіку господарювання у гірських районах, слід виділити наступні:

- відносну замкнутість гірських територій та громад внаслідок фізичної ізоляваності та віддаленості;
- недостатній рівень розвитку ринкових відносин;
- більшу привабливість для горян натурально-речової форми продукту, ніж вартісної. В процесі обороту капіталу інтерес до його грошової форми не такий високий, як в інших регіонах;
- цілями суб'єктів господарювання є нарощування вартості та збільшення товарної маси;
- надто висока частка виробленого продукту направляється на потреби внутрігосподарського обороту та задоволення особистих потреб [60].

Враховуючи специфіку господарювання в умовах гір, розвиток виробництва там має базуватись на наступних принципах:

- екологічності та глибокої переробки природної сировини;

- економічної ефективності;
- конкурентоздатності;
- інноваційної спрямованості;
- соціальності;
- всебічного розвитку підприємництва та взаємодопомоги підприємницьких структур;
- підтримки суб'єктів господарювання з боку місцевих органів влади та держави.

Загальновідома вразливість гірських екосистем. Нерідко шкідливими в умовах гір (на ерозійних схилах) є деякі форми сільського господарства. Монокультурне сільське господарство плантаційного типу може заподіювати безповоротну довгострокову шкоду вододілам та схилам гірської країни. Такі господарські системи є однією з головних причин виснаження біорізноманіття в усьому світі.

Зростаюча очевидність глобальної кліматичної зміни внаслідок техногенного впливу людства створює нові загрози життєздатності вразливих екосистем гір і біорізноманіттю, яке вони забезпечують. Деградація гірських екосистем ставить під загрозу не тільки довгостроковий добробут жителів гір, але також і населення рівнинних територій, яке залежить від стабільного постачання води та інших ресурсів гір.

Ізоляція від щільніше населених і економічно більш розвинутих рівнинних областей, відчужує гірські громади від благ, доступних у рівнинних районах, а пов'язана з нею важкодоступність значно обмежує можливості самоорганізації гірських громад для відстоювання колективних інтересів.

Замість копіювання моделей, побудованих на максимізації виробництва, розвиток гірських територій повинен здійснюватися на основі існуючого менталітету і культури гірських громад. Специфічний вигляд гірських ландшафтів, як правило, є вираженням довгострокового відношення місцевих громад до їхнього середовища.

Культурні цінності й інші норми, які вироблені за сторіччя адаптації, займають центральне місце в житті традиційних гірських громад. Ці моделі і форми соціальної організації нерідко є унікальними. Наприклад, на відміну від їхніх рівнинних аналогів, у традиційних гірських культурах жінки часто зберігають високий рівень відповідальності і контролю над природними ресурсами. У багатьох традиційних гірських громадах вони є берегинями специфічних місцевих знань і менеджменту природних ресурсів [177].

Жителі гірських екосистем часто мають неоціненні знання щодо сталого використання і збереження місцевих ресурсів. Ці знання отримані з їх прямого і безпосереднього досвіду в підтримці цілісності навколишнього середовища, в якому вони живуть. Місцеві жителі завдяки територіальній близькості краще пристосовані для менеджменту і контролю природних ресурсів. Коли жителі гір змушені їхати з рідних місць, людство в цілому позбавляється неоціненних специфічних знань і умінь, що витримали сувору перевірку часом. Релігійні табу і нормативні заборони, типу закритих для землеробства та полювання сезонів, що керували експлуатацією ресурсу і гарантували виживання місцевих громад і екосистем, будуть також загублені.

Серед європейських експертів існує тверде переконання, що “проблема гірських територій” – це перш за все проблема гірського населення, яке найбільш міцно пов’язане з оточуючим середовищем та ресурсами на відміну від 80% населення Європи, що проживає на рівнинах та в містах [187]. Разом з тим, в якості одного з найважливіших базових принципів, який характеризує гірські райони, визначено принцип гуманітарної цінності: “Європейське гірське населення було в минулому і є сьогодні дорогоцінним надбанням з багатючими традиціями, культурою, працьовитістю та майстерністю, які були джерелом добробуту і без яких неможливо уявити історію континенту” [188].

Всі перераховані проблеми гірських територій, їх збереження та розвитку надзвичайно актуальні для Українських Карпат. Взагалі Карпати – це природна скарбниця світового значення. Це підтверджується природно-географічними

характеристиками Карпатських гір, які наведено в додатку Б. Винятково багатий у видовому різноманітті, цей регіон зберігає такі види флори і фауни, яких сьогодні немає у жодному куточку світу. Визнаючи велику цінність цього регіону, Всесвітній фонд дикої природи (WWF) включив Карпати у число 200 найбільш видатних екорегіонів світу (Global-200).

Унікальність цього регіону пов'язана із давніми культурними традиціями, зумовленими гірським способом життя: розвитком скотарства, віруваннями та місцевими ритуалами, своєрідними музикою та танцями, архітектурою. Протягом століть Карпати служили домівкою для людей різних національностей та етнічних груп, розділених різними мовами, діалектами та традиціями, але пов'язаних між собою гірським способом життя та спільними проблемами.

Проживаючі на території Українських Карпат етнографічні групи – гуцулів, бойків та лемків, поряд із спільними рисами, мають свої специфічні культурні особливості. Оскільки землеробство і тваринництво з давніх давен не могли забезпечити усіх життєвих потреб, гірське населення займалося додатковими промислами – варили кухонну сіль, рубали та сплавляли ліс, виробляли з дерева предмети побуту, ткали полотно, виправляли шкури тощо. Яскраве та оригінальне народне мистецтво горян, яке матеріалізувалось у виробках з металу, дерева, шкіри, вовни, глини та у різьбі, вишивках, ткацтві, килимарстві є синтезом матеріальної та духовної традиційної культури народу.

Разом з тим, сьогодні антропогенний тиск на довкілля досягнув критичної межі. В результаті посиленого знеліснення, браконьєрства, промислового та випадкових забруднень, інтенсифікації сільського господарства, розвитку неконтрольованого туризму, розширення транспортної мережі та інших негативних впливів господарської діяльності постала серйозна загроза порушення унікальності Карпатських гір і розбалансування всієї гірської екосистеми.

Схожі екологічні проблеми на території Карпат існують майже в усіх карпатських країнах. Більше того, результати господарської діяльності одних країн призводять до певних екологічних проблем у інших. Так, внаслідок недогляду та грубого порушення техніки безпеки й екологічних вимог на низці золотовидобувних і переробних заводів Румунії, розміщених уздовж приток р. Тиси та за її руслом у лютому та березні 2000 року відбулося масштабне забруднення території України ціанідами і солями важких металів – свинцю, олова, цинку, сполук міді, марганцю, заліза. Це вкрай загостило екологічну обстановку в басейні р. Тиси, її приток та Дунаю, і завдало державі значної екологічної та економічної шкоди. Фактором, що загострює ці проблеми є надзвичайна чутливість гірських екосистем до будь-якого антропогенного втручання, що порушує хиткий екологічний баланс спричиняє негативні руйнівні процеси. В цілому, розвиток господарства та стан довкілля в гірських районах конкретних країн відповідає рівню розвитку їх економіки та рівню діючих у її законодавчому полі екологічних нормативів.

Розуміючи велику цінність Карпатського регіону для людства, більшість Карпатських країн починають діяти разом. Прикладом міжнародного співробітництва по збереженню Карпатських гір як природної скарбниці всесвітнього значення є “Ініціатива Карпатського екорегіону” у межах міжнародного проекту співробітництва Всесвітнього фонду природи зі збереження біорізноманіття унікальних Карпатських гір в Центральній та Східній Європі та підтримки місцевої економіки та культури на користь теперішнім та майбутнім поколінням людей. Цю ініціативу було розпочато у 1999 р. як відповідь на що раз більші загрози природі регіону з метою розумного використання існуючих можливостей для збереження біорізноманіття та сталого розвитку регіону.

В межах Ініціативи Карпатського екорегіону співпрацюють, незважаючи на політичні кордони, більш ніж 50 організацій з семи європейських країн:

Австрії, Польщі, Румунії, Словаччини, Угорщини, України та Чеської республіки.

У травні 2003 р. за ініціативою України в Києві на V Всеєвропейській конференції міністрів навколишнього середовища “Довкілля для Європи” була прийнята Рамкова конвенція про охорону та сталий розвиток Карпат. Цей документ включає вимоги Конвенції про біорізноманіття, Всеєвропейської стратегії біологічного та ландшафтного різноманіття, багатостороннього співробітництва, визначеного в ст. 13 “Порядку денного на XXI ст.”, “Спостереження за вразливими екосистемами”, програми Сталого розвитку гірських регіонів, рішень Краківської конференції у лютому 1998 р. “Зелений хребет Центральної та Східної Європи”. Рамкова Конвенція окреслює загальні принципи і залишає більш конкретні питання для визначення окремим протоколом (подібно до Альпійської конвенції). Недоліком такого інструменту є необхідність додаткових переговорів стосовно кожного з протоколів, що вимагає коштів і часу.

В Україні проблеми розвитку гірських територій значно ускладнюються наслідками економічної кризи 90-х років минулого століття. Гострота соціально-економічних та екологічних проблем гірських територій в Україні стосується не тільки рівня економічного розвитку, збереження довкілля та раціонального використання природно-ресурсного потенціалу, але і стану соціальних процесів, особливо рівня життя населення, демографічних та інших важливих проблем.

В цих умовах необхідність прийняття рішення про надання державної допомоги гірським територіям стала очевидною, і 15 лютого 1995 року Верховною Радою України був прийнятий Закон “Про статус гірських населених пунктів в Україні”. У цьому документі визначено критерії та порядок надання населеним пунктам статусу гірських, а також державні гарантії соціально-економічного розвитку таких населених пунктів. Важливою частиною Закону є порядок визначення та надання громадянам статусу особи,

яка проживає і працює (навчається) на території гірського населеного пункту та перелік пільг, які надаються цим особам. На жаль, на практиці гарантії соціально-економічного розвитку гірських населених пунктів залишаються на папері. Крім того, підвищення заробітної плати (яке тут дійсно вкрай необхідне) тягне за собою зростання ціни та зниження конкурентноздатності товарів, що виробляються у горах. Проте Законом не передбачається яких-небудь пільг товаровиробникам чи якісь інші механізми компенсації. Тому у гірських районах дуже важко розв'язується проблема зайнятості людей (наприклад, у найвисокогірнішому Рахівському районі Закарпатської області із 52 тис. чоловік працездатного населення 40 тисяч безробітних, причому майже половина працюючих - це бюджетники). На сьогоднішній день відсутні будь-які інвестиційні та податкові пільги для підприємств та підприємців, які працюють в умовах гір; більше того, ст. 4 Закону, що передбачала пільгове кредитування для господарюючих суб'єктів була у 2000 році відмінена.

В цих умовах надзвичайно важливе значення має виявлення сприятливих регіональних факторів, вивчення яких необхідне для того, щоб вірно враховувати особливості прояву загальних закономірностей та принципів організації розвитку та територіального розміщення галузей виробництва в умовах гірських територій. Не менш важливо враховувати і фактори, що обмежують виробничу діяльність в даному регіоні та нерідко визначають альтернативні народногосподарські рішення.

Нами проведено класифікацію факторів, що визначають специфіку та особливості розвитку гірських територій, яку наведено на рис 1.3.

За *об'єктом впливу* фактори, що визначають специфіку та особливості розвитку гірських територій, можна поділити на географічні, екологічні, соціальні, економічні. За *характером дії* ці фактори можуть або сприяти успішному розвитку території, або гальмувати його, тому ми поділили їх на сприятливі та обмежуючі. Крім того, більшість факторів характерні для гірських місцевостей взагалі і дія їх визначається специфікою рельєфу, клімату

та іншими особливостями життя горян, пов'язаними з їх ізольованістю від рівнинних територій. Однак значну роль відіграють фактори, специфічно регіональні, обумовлені загальним рівнем розвитку країни, де розміщені гірські райони, станом соціально-економічного розвитку конкретних територій, екологічної ситуації в регіоні. Тому *за рівнем впливу* фактори поділені на загальні та специфічні.

Рис. 1.3. Класифікація факторів, що визначають специфіку та особливості розвитку гірських територій

Так, до загальних географічних факторів ми відносимо: висоту, рельєф місцевості, клімат, багате біо- та ландшафтне різноманіття, наявність рослинних, тваринних та рекреаційних ресурсів, великі запаси прісних та мінеральних вод, корисних копалин. Більшість з цих факторів відносяться до сприятливих щодо розвитку гірських районів. Обмежуючими є: суворий клімат, довга зима, фізична ізольованість та віддаленість гірських районів, їх труднодоступність.

Серед екологічних факторів сприятливим в умовах Українських Карпат є відносна екологічна чистота, однак обмежуючим фактором є надзвичайна вразливість екосистем. Важливим фактором покращення екологічного стану є підвищення рівня екологічної освіти та екологічної культури місцевих жителів.

Структура соціальних та екологічних факторів, що визначають особливості розвитку гірських територій наведено в табл. 1.1. Як видно з таблиці, в основному це фактори обмежуючої дії, які носять специфічний характер – в Українських Карпатах їх дія особливо гостра.

Характерні для гірських районів більшості країн світу процеси маргіналізації гірських громад та погіршення якості довкілля і ресурсів особливо гостро постають в гірських районах Українських Карпат, що в значній мірі обумовлено дією несприятливих факторів, пов'язаних із загальноекономічною кризою в державі.

Таким чином, згідно існуючих підходів [30], гірські райони за багатьма критеріями можуть бути віднесені до проблемних регіонів. *Економічна проблемність* гірських районів обумовлена тим, що, в основному, це вузькоспеціалізовані аграрні райони із складними природними умовами, що обмежують вибір видів господарської діяльності для місцевого населення і зумовлюють особливі умови господарювання. А довга і холодна зима, розчленований рельєф і обмежені площі орних земель ускладнюють розвиток сільського господарства.

Гірські території це і *соціально проблемні* регіони, оскільки там має місце напружена обстановка на ринку праці, це райони з недостатньою забезпеченістю нормальними умовами проживання та рівнем соціальної захищеності населення. Розвиток інфраструктури стримується низькою густотою населення та вищою, ніж на рівнинах, вартістю будівництва.

Все більше відчувається і *екологічна проблемність* гірських територій, хоча в цілому вони відносяться до екологічно чистих. Причина цього полягає у надмірному вирубуванні лісів та випасанні худоби, розорюванні крутосхилів,

що умовах підвищеної вразливості гірських екосистем призводить до посилення ерозійних процесів, зсувів, снігових лавин, повеней.

Таблиця 1.1

Структура соціальних та економічних факторів, що визначають специфіку розвитку гірських територій

Група факторів за об'єктом впливу	Сприятливі	Обмежуючі
1. Соціальні	Культурна розмаїтість населення краю	Дуже низький рівень життя населення; високий рівень безробіття; недостатній рівень розвитку інфраструктури; низький освітній рівень населення; менша, ніж в інших районах густота населення; від'ємне сальдо міграції
2. Економічні	Багаті природні ресурси; наявність значних трудових ресурсів	Віддаленість від промислових центрів та ринків збуту; нижча, ніж на рівнинах продуктивність праці; неконкурентноздатність вироблених в горах товарів та послуг; слаборозвинена транспортна мережа; система зв'язку та комунікацій; низькі доходи населення; обмежені площі орних земель

Разом з тим, внаслідок існуючих географічних, історичних, соціально-економічних та екологічних особливостей Карпатський регіон має чи не найвищі в Україні шанси реалізації на практиці стратегії сталого розвитку на рівні окремо взятих територій та громад. Це пов'язано з все більшим усвідомленням на місцях, що традиційний шлях розвитку регіону з орієнтацією на сировинні галузі, є безперспективним. Завдання полягає у перетворенні головного критичного фактору – гірського рельєфу та клімату у позитивний фактор майбутнього інтенсивного розвитку регіону, наприклад, шляхом створення потужної сучасної інфраструктури, насамперед транспортної та соціальної. Це активізувало б розвиток рекреаційної індустрії, туризму і сприяло б соціально-економічному розвитку проблемних гірських регіонів.

Основні проблеми, що стримують збалансований розвиток гірських територій, і на вирішенні яких мають зосередити увагу вчені, політики та громадськість, наступні:

1. Необхідна зміна відношення до гір та існуючих стереотипів в сприйнятті гірських територій та їх населення, які і досі формуються поза регіоном. Проблеми розвитку та шляхи їх вирішення мають бути усвідомлені зсередини.
2. Державі необхідна чітко сформульована гірська політика, яка базується на прив'язаних до конкретних умов гірських регіонів моделях розвитку. При цьому місцева та регіональна влада залучаються до процесу формування цієї політики і несуть відповідальність за її виконання в межах своєї компетенції.
3. Потрібна взаємодія з рівнинними територіями шляхом встановлення механізмів компенсаційних виплат за раціональне використання ресурсів гірських територій, і не тільки прямих виплат і дотацій, але й непрямих способів підтримки.
4. Проблема ефективного управління розвитком гірських територій потребує поглиблених наукових досліджень з залученням місцевого населення.
5. Необхідна ефективна система заходів щодо подолання та запобігання явищ стихійного лиха у горах.

Збереження, захист і сталий розвиток гірських екосистем вимагають прийняття рішень як на міжнародному, так і на національному рівнях з врахуванням думки місцевих жителів, що гарантуватиме відповідність законів і політики держави ситуації на місцях. Для вирішення проблем гірських територій держава повинна забезпечити:

- виділення фінансових ресурсів, необхідних для виконання законів та реалізації прийнятих програм;

- створення спеціального інвестиційного режиму стимулювання господарського розвитку гірських територій;
- забезпечення участі громадськості та врахування місцевих особливостей при формуванні регіональної гірської політики.

1.3. Зарубіжний досвід управління розвитком гірських територій

Особливі природні умови гірської місцевості відіграють визначальну роль у формуванні культурних, етнічних та біологічних особливостей гірських районів та істотно впливають на соціально-економічне життя населення. Перш за все вони суттєво обмежують простір для вибору форм та видів господарської діяльності, тим самим звужуючи поле зайнятості місцевих жителів. Це викликає негативні соціальні, економічні та екологічні тенденції у розвитку гірських районів, які без зовнішнього втручання неминуче призводять до погіршення демографічної ситуації, зростання соціальної напруги, знищення природних багатств.

Зазначені тенденції, ускладнені в Україні загальноекономічною кризою, призвели до того, що Українські Карпати стали проблемним регіоном загальнодержавного рівня. В цих умовах важливого значення набуває аналіз та узагальнення зарубіжного досвіду управління розвитком гірських територій.

За останні роки гірська політика стала суттєвою складовою політики регіонального розвитку у Європі. Ще в середині XIX ст. проблеми територій, вперше оцінені реально, були пов'язані із загрозою для населення долин стихійних лих (зсувів та обвалів) як наслідків надмірних вирубок гірських лісів. Саме перші “гірські” закони були законами про збереження гірських лісів (у Швейцарії – в 1870 р., у Франції – в 1880 р.) [5].

Сьогодні в *європейських країнах* накопичено значний досвід регіональної гірської політики. В основу такої політики покладено концепцію,

згідно з якою унікальна культура гірських територій є надбанням усього людства і воно має потурбуватись, щоб ця культура не постраждала від впливу сучасних процесів глобалізації. На Міжнародній конференції представників гірських районів Європи, яка проходила в Італії (м. Тренто), було запропоновано об'єднати зусилля для розв'язання назрілих проблем. За ініціативою та за фінансової підтримки Європейської Комісії проводиться послідовна гірська політика, альтернативна політиці глобалізації. Безпосереднім її провідником є Асоціація гірських регіонів (EuroMontana), яка керується у своїй діяльності наступними критеріями:

- гірські райони мають цінні екологічні та культурні ресурси, які необхідно берегти і розвивати;
- стратегія їх розвитку має бути націлена на те, щоб товари і послуги, які виробляються великою кількістю малих товаровиробників з гірської місцевості, стали доступними для всього суспільства;
- там, де має місце слабка політична воля, пріоритетною повинна стати солідарність гірських територій у питаннях свого розвитку;
- гірські райони повинні координувати свою діяльність з тим, щоб полегшити контакти між виробником та споживачем;
- обмін досвідом та інформацією має бути одним з важливих факторів розвитку гірських районів;
- необхідною умовою розробки і реалізації спільної стратегії має бути постійний діалог з європейськими інституціями [188].

Основними інструментами реалізації такої політики є Європейський Союз (ЄС) та Рада Європи. Політика ЄС щодо гірських територій є переважно аграрною, і базується на таких принципах [5]:

- принцип компенсаційних допомог для несприятливих районів розповсюджується на гірські регіони та північні території прирівняні до них; райони депопуляції, де необхідно зберегти сільське господарство, райони з обмеженими земельними ділянками та бідними ґрунтами, де фермерство

захищає навколишнє середовище. При цьому найширше практикуються компенсаційні платежі у розмірі різниці між цільовою і ринковими цінами (на одиницю продукції). Фермери, які отримують допомогу за цими статтями, зобов'язані працювати у аграрному секторі не менше 5 років, а допомога виплачується по спеціальній сітці в залежності від різних показників. Цей вид доплат забезпечує паритет цін і доходів. Він гарантує відшкодування витрат на виробництво від 25% до 45% їх загального обсягу, що є надійною передумовою рентабельного ведення сільськогосподарського виробництва;

- ринкова політика проявляється через систему заохочувальних премій для продукції, виробленої у несприятливих умовах, та пільговий режим щодо європейських квот виробництва;

- інвестиційна політика передбачає пільговий режим інвестицій у гірських районах;

- сприяння структурній перебудові економіки. Так, ЄС частково брав участь у структурних змінах економіки гірських районів Італії, включаючи сільськогосподарську інфраструктуру, агротуризм, підтримку малого бізнесу та навчання, на що ЄС виділив 900 млн. єкю на 1994-1999 рр.

Європейський Союз виділяє ефективну політику щодо гірських територій як один з критеріїв зближення з цією організацією. Тому деякі країни (Польща, Румунія) навіть прийняли загальнонаціональне гірське законодавство.

Країни, які не є членами ЄС, беруть участь у загальноєвропейській політиці розвитку гірських територій під егідою Ради Європи. Хартія гірських районів Європи, підготовлена за ініціативою Конгресу місцевої та регіональної влади Європи, визначає основні принципи європейської гірської політики і є розширеним варіантом принципів гірської політики ЄС та регіональної Альпійської конвенції, які формулюються наступним чином [5]:

- гірські райони потребують особливої політики, яка побудована у відповідності до принципів сталого розвитку;

- гірська політика повинна ґрунтуватись на повазі місцевої та регіональної влади на основі принципу субсидування, місцева і регіональна влада залучається до процесу формування цієї політики і має нести відповідальність за її виконання у межах їх компетенції.

Слід зазначити, що Альпійська конвенція – це перший регіональний договір, який охоплює Центрально-Європейські гірські країни, і діє на території, де проживає більше 7 млн. чол. Вона спрямована на досягнення двох головних цілей:

- 1) удосконалення системи збереження природних ресурсів та культурних ландшафтів;
- 2) створення реальних механізмів з охорони навколишнього середовища та підтримки соціальних потреб населення.

Проблемі соціально-економічного розвитку гірських районів багато уваги приділяють в **Австрії**, адже гірські області займають 77% загальної площі країни і на них проживає близько 40% населення [1].

В гірських районах Австрії основними секторами економіки є сільське та лісове господарство та сфера послуг (туризм). У структурі австрійського сільського господарства переважають дрібні сімейні підприємства, основна спеціалізація яких – тваринництво. Дві третини гірських селян-бауерів займаються, крім сільського господарства, наданням туристичних послуг, що є найвищим в Європі показником. Три чверті всіх пасовищ використовується гірськими бауерами як "громадський культурний та відпочинковий ландшафт" для потреб туризму.

Туризм, що концентрується переважно в альпійських регіонах, разом з пов'язаними з ним галузями, приносить Австрії близько 15 % ВВП та служить важливим джерелом зайнятості та прибутку для місцевих мешканців. Всього у галузі туризму (прямо і опосередковано) зайнято 400 тис. осіб, в галузі готелів – 130 тис. [1].

Незважаючи на структурні зміни в напрямку укрупнення туристичних об'єктів, прийом туристів у цій країні здійснюється переважно невеликими підприємствами. Дуже популярним є "відпочинок на селянському подвір'ї". На відміну від деяких південноєвропейських країн, йдеться не просто про оренду житла у селян, а про добре організований специфічний сектор, який пропонує 19 % всіх гостьових ліжок та на який припадає 10 % ночівель. В Австрії житло туристам здають 21276 селянських сімей. Про контроль за якістю обслуговування на селянських подвір'ях свідчить надання знаків якості – 2, 3 та 4 квітки, – що є аналогом зірок у готелів [193].

Основними тенденціями для сучасного розвитку туристичного сектору Австрії є:

- оптимізація структури господарств;
- пропозиція власної продукції;
- підвищення комфортності;
- диференціація та сегментація пропозицій (відпочинок на полонинах, біогосподарства, фітнес, спорт, сімейний та дитячий відпочинок, активний відпочинок тощо)
- інтенсифікація горизонтальних зв'язків (створення об'єднань типу "Відпочинок на селянському подвір'ї");
- вдосконалення рекреаційної інфраструктури;
- створення регіональних програм розвитку та залучення інвестицій [173].

Першою в Центральній Європі спробою здійснити на практиці регіональну програму допомоги, що базувалась на принципах структурної політики, стала резолюція "Спеціальні заходи австрійського уряду, що спрямовані на зміцнення слаборозвинутих сільських місцевостей в горах". Для отримання державних субсидій проект повинен був відповідати наступним умовам:

- випускати тільки продукцію, яка б мала хороший збут;
- у виробництві максимально використовувати місцеві ресурси;

- застосовувати тільки прості, безпечні для довкілля та здоров'я людини, енергозберігаючі технології;
- мала бути досягнута максимальна ефективність виробництва.

Характерним для цієї програми стало те, що дотації надавались державою на рівних паях із коштами, що надавались приватними особами. Така система отримала назву "допомога плюс самопомога" і сприяла реалізації значної кількості оригінальних місцевих проектів. Важливим є і те, що в багатьох проектах екологічні і соціальні міркування виходять на перший план.

У 70-80-х роках ХХ ст. в Австрії існували такі форми підтримки гірських господарств як **прямі доплати**: вирівнювання умов життя і виробництва у збиткових районах; підтримка екологічного господарювання; покриття втрат прибутків через підвищення цін; **господарські премії від федеральних земель**: підтримка біологічного господарства; премії на утримання худоби; лісові премії; премії на утримання національних парків; **спеціальні полонинні премії**: інвестиційна підтримка будівництва; закупівлі обладнання для впорядкування лісів та полонин, електрифікації, водопостачання тощо; альпійські премії (захист полонин, збереження природних ландшафтів, флори, утримання худоби).

Помітних змін зазнала регіональна політика Австрії після її вступу до ЄС. Аграрна політика ЄС регулює імпорتنі та експортні ціни на частину сільськогосподарських товарів, тому Євросоюз гарантував підтримку австрійському сільському і лісовому господарству в перехідний період (4 роки).

У договорі між Федеральним урядом Австрії та Євросоюзом передбачалась система заходів, які полегшують труднощі перехідного періоду, а саме система безпосередніх платежів для гірських та збиткових районів, надання кредитів, інвестиційне сприяння, дегресивна грошова компенсація, тощо. Регіональні програми фінансуються федеральним урядом, землями та ЄС.

Проблемами розвитку економічно відсталих гірських районів понад 50 років займаються в **Швейцарії** [98]. Державні заходи були зосереджені на підтримці сільського господарства, транспортній політиці та вибірковому фінансуванні. Крім того на протязі 50-х років минулого століття деякі кантони за допомогою різноманітних пільг почали сприяти розміщенню на їх території промислових підприємств та формуванню місцевої інфраструктури. Проте всі ці заходи не виходили за рамки окремих кантонів і все більш відчутною ставала необхідність розробки спільної концепції розвитку. Тому у 1971 р. була розроблена єдина концепція розвитку гірських районів. У 1974 р. парламентом був прийнятий Федеральний закон про інвестиційну допомогу гірським областям. Згідно цього закону, держава на 80 % фінансувала розробку регіональних програм розвитку та підготовку їх виконання. Інвестиційна допомога передбачала надання позик на пільгових умовах, посередництво при їх видачі, у разі необхідності – і виплату процентів за кредитами. За перші дев'ять років після набуття законом чинності федеральний уряд передав у фонд інвестиційної допомоги близько 500 млн. швейцарських франків. Наприкінці 80-х років були розроблені та визнані державою концепції загальноекономічного розвитку для більш як 50-ти гірських областей.

Основою для туристичної політики в країні стала прийнята у 1979р. “Швейцарська концепція туризму”. Провідною тезою цього документу була максимально широка мобілізація місцевих ресурсів як найважливіше завдання альтернативної регіональної політики для периферійних областей. При цьому важлива роль надавалась розвитку малих підприємств, особливо народним промислам, оскільки їх значення виходить за межі економіки і простягається у соціальну та культурну сфери.

До недавнього часу роль малих підприємств недооцінювалась, хоча німецькі дослідники довели, що при створенні певної кількості робочих місць на багатьох дрібних підприємствах досягається більший регіональний ефект мультиплікатора, ніж при створенні тієї ж кількості місць на кількох великих

заводах. При цьому важливо, щоб малий бізнес міг швидко і цілеспрямовано користуватись результатами науково-технічних досліджень. Для цього у швейцарських кантонах введені посади консультантів з перспективних технологій.

Гірським районом з тривалою історією господарського освоєння, що почалось ще в доісторичні часи, є **Французькі Альпи**. Для цих територій характерним є те, що багаті пасовищами гірські схили були заселені раніше, ніж гірські долини. Історія господарського освоєння цього регіону поділяється дослідниками на 3 етапи [3]:

1. **Період автаркії.** Ще з давніх часів через постійне зростання чисельності населення та складні природні умови (обмежена площа орних земель, тривала та сувора зима), мешканці гірських районів почали відчувати нестачу продуктів харчування. Для подолання цього дефіциту місцеві жителі розорювали площі на висотах до 2040 метрів над рівнем моря. Системи землеробства пристосовувались до місцевих умов: на півночі на невеликих висотах практикувалось трипілля, на півдні – двопілля, а на висотах, що перевищують 1400 м – перелогова система. На схилах застосовувалось терасування, оранка знизу догори. Крім того, в горах більші, ніж в долинах площі використовувались під тваринництво, за рахунок перетворення непридатних для землеробства угідь у пасовища. Регулювалась і кількість худоби: навесні її закупували, восени – продавали. На зиму худоба переганялась з гір у розташовані нижче райони, а на літо – назад в гори.

2. **Період перетворень.** Промислова революція поступово змінювала звичну для гірських районів систему господарювання. Стимулом для перетворення господарства стала розбудова транспортних шляхів. Залізничне будівництво ускладнювалось нерівним профілем, необхідністю спорудження чисельних мостів та тунелів. Проте вузькоколіїні залізниці та трамвайні шляхи певною мірою компенсували недостатньо щільну мережу основних залізниць у Французьких Альпах.

Перетворення господарства глибоко змінило життя населення гірських територій. Крім позитивних змін (створення нової промисловості на базі місцевих гідроелектростанцій та початок рекреаційного використання території), мали місце і чисельні негативні наслідки відмови від традиційного ведення господарства, а саме:

- розповсюджені раніше ремесла зникли, не витримавши конкуренції з промисловістю;
- масові міграції робочої сили у міста призвели до знелюднення гірських районів та старіння населення, що залишилось. Це стало однією з причин повільних темпів модернізації економіки;
- виникнення проблем з рентабельністю сільського господарства. Економіка Альп була краще пристосована до періоду автаркії, ніж до умов періоду перетворень, оскільки його економіка вимагала все більшої ефективності та продуктивності праці;
- відсутність у Франції чітко визначеної політики по відношенню до гірських районів, яка вже існувала в Австрії та Швейцарії. Гірські райони потребували постійної культурної та технічної допомоги, яка б здійснювалась централізованим шляхом, а тут вона носила характер спорадичних акцій.

3. Новітній період. Труднощі, що їх переживає господарство Французьких Альп на сучасному етапі, є характерними для гірських територій взагалі. В особливо небезпечному становищі опинилось сільське господарство високогірних районів Альп. Тривалість зими зумовлює необхідність створення значних запасів кормів, на що витрачається багато часу і праці. До того ж вартість закуплених в інших районах кормів є досить значною через додаткові витрати на їх транспортування. Крім того, використання гірських пасовищ ускладнюється нестачею трудових ресурсів. Позитивним є досвід доставки молока на заводи, що знаходяться у розташованих нижче районах, по пластмасових трубопроводах (лактопроводах). Перспективною видається ідея

створення господарських об'єднань високогірних районів із середньогірними. Так, високогірні господарства могли б орендувати стійла на помірних висотах для утримання там своєї худоби взимку. У господарствах середньої смуги гір нерідко спостерігається нестача гірських пасовищ, тому таке об'єднання могло б стати взаємовигідним.

Створення сільськогосподарських об'єднань, які включали б кілька індивідуальних господарств, забезпечило б можливість механізації та підвищення продуктивності праці. Проте таке об'єднання пов'язане зі значними ускладненнями організаційного та фінансового характеру.

Продовження сільськогосподарського використання гірських районів є необхідною умовою гармонійного розвитку цих територій. Найкращим вирішенням цієї проблеми є надання допомоги місцевим селянам, щоб вони могли залишатись у місцях проживання і продовжувати свої традиційні заняття – рослинництво та тваринництво – або суміщати їх з освоєнням лісів, з участю у промисловому виробництві, тощо.

Дуже актуальною залишається проблема освоєння лісів Французьких Альп. Лісорозробками тут займаються держава, комуни та приватні особи. Комуни володіють великими площами лісів, експлуатація яких є джерелом значних грошових засобів, і які використовуються для організації зимового туризму. Цим пояснюється поява лісопосадок на покинутих орних землях.

Методи експлуатації лісів в Альпах відрізняються в залежності від форми власності. Національне управління лісовими угіддями затвердило систему вибіркової рубки лісів різного віку. У приватних лісах вирубують дерева одного віку, що полегшує розробку лісу та дозволяє продавати деревину дорожче, але погіршує стан лісів.

На значних площах Французьких Альп здійснюються лісонасадження, проте це не завжди є позитивним процесом, невпорядковане лісонасадження на приватних ділянках не сприяє естетичності пейзажу, а отже, зменшує привабливість гір для туристів.

Відносно новий вид діяльності в Альпах – туризм – став основним джерелом доходів для місцевого населення. Він включає різні форми – альпінізм, лікувально-оздоровчий, "споглядальний" спортивно-оздоровчий (пішохідний та лижний) туризм та деякі інші. Наявність попиту на рекреаційні послуги стала підставою для будівництва готелів та інших об'єктів інфраструктури та сприяла появі нових галузей промисловості (виробництво обладнання та спорядження для підйому в гори, лиж, спортивного взуття та одягу).

Характерною особливістю рекреаційного комплексу Французьких Альп є наявність "планових" курортів, що побудовані після 1960 р. внаслідок реалізації політики уряду, яка мала на меті збільшити кількість лижників-іноземців та утримати французьких лижників від поїздок на відпочинок до Швейцарії. Згідно "Гірського плану", прийнятого у 1970 р., за наступне десятиліття тільки у Французьких Альпах додатково планувалось створити 350 тис. місць для туристів, щоб таким чином довести потужності до 500 тис. місць [3]. Це вдвічі перевищувало можливості готелів всієї Швейцарії, включаючи міста. Пільгові умови, створені урядом, спричинили появу чисельних урбанізованих курортів з надрозвиненою інфраструктурою (Аворіаз, Флен, Ла-План, Ле-Менюї та ін.). Для них характерні великі готелі, мережа торговельних установ, різноманітні види сервісу, об'єднана система механічних підйомників. Проте разом з перевагами (туристи в горах можуть користуватись усіма зручностями і благами цивілізації, до яких вони звикли вдома), у "планових" курортів є і суттєві недоліки. Перш за все, вони пропонують туристам сталеві та бетонні конструкції у дусі масової міської забудови, а також тісноту і галас, відпочити від яких люди і їдуть в гори. Крім того, надмірна індустріалізація туризму шкодить гірським екосистемам та зменшує естетичну привабливість пейзажу.

Найбільш популярними є курорти середнього масштабу, що не увійшли до системи планового будівництва. На них мало великих будівель, переважають малі будинки типу шале, в яких люблять відпочивати іноземці. Свої переваги

мають і дрібні лижні станції, що організовані комунами: перебування у них є відносно дешевим і вони зручні для відпочиваючих, що приїжджають всією родиною на уїк-енд. Важливим є те, що туризм може успішно співіснувати з сільським господарством. Туристам цікаві сільські традиції та спосіб життя мешканців гір. Головною метою політики допомоги гірським районам Франції є продовження розвитку сільського господарства в Альпах та його гармонійне поєднання з рекреаційним використанням гір.

В цілому в Альпійському регіоні основні зусилля спрямовані на покращення транспортної та виробничої інфраструктури. Будуються шляхи загального призначення, дороги на високогірні пасовища, вантажні канатні дороги, форсується електрифікація та централізоване водопостачання. У програмі розвитку поряд із залісненням і лавозахисним будівництвом ставилися задачі зрошення та осушення земель, об'єднання земельних ділянок і – передусім у Швейцарії – розукрупнення та відновлення сіл.

Як не дивно це звучить, але форсоване будівництво першокласної дорожньої мережі в горах створює загрозу для відсталих гірських районів. Скорочення часу поїздок з гірських областей в агломерації веде до помітного розширення зон трудового тяжіння цих агломерацій, що, як вважає Л. Люкшандерль, підірве вузькі регіональні ринки робочої сили і знецінить їх [98]. Ще один додатковий аргумент – це те, що зростаюча купівельна спроможність гірських жителів, яка раніше підтримувала місцеві ремісничі та обслуговуючі підприємства, буде реалізовуватись не в рідних місцях, а у великих містах. Лідерами з викачування коштів при цьому є крупні розпродажі, на яких більша частина товарів продається за нижчими, ніж звичайно, цінами, завдяки чому окупається навіть далека дорога. Певну небезпеку фахівці вбачають у тому, що при наявності хороших доріг довозення товарів з агломерацій стане дешевшим, що може стати причиною закриття відповідних місцевих підприємств, які не витримують конкуренції.

Форсований розвиток гірських районів Європи становить загрозу і для навколишнього природного середовища. Найбільш негативну роль у цьому відіграють саме трансальпійські магістралі. Значний вплив, також, справляє на природу гір будівництво та функціонування гідроелектростанцій. Л. Люкшандерль зазначає, що вже багато десятиліть Альпійський регіон подає електроенергію у європейські долини. Ця енергія живить господарський розвиток часом досить далеких від Альп промислових і міських агломерацій. І якщо там, на рівнинах, добробут із року у рік зростає, то для жителів гір кожна нова спроба наситити енергетичний голод Європи означає лише погіршення середовища проживання [98].

Позитивний досвід реалізації “Програми комплексного оздоровлення гірського регіону” має князівство **Ліхтенштейн**. Програмою передбачалась санація площі у 191 га (39 % території). Заходи проводились згідно державних проектів за згодою власників землі. Більша частина фінансування була надана державою: 85 % - при освоєнні місцевості, насадженні лісів та будівництві захисних споруд, 60 % - при культивуванні пасовищ. У областях, які отримали дотацію, характер використання природних ресурсів не міг бути довільно змінений власниками. Хоча дотації держави на оздоровлення гірських областей є досить високими (>1 % державного бюджету), вони виправдані тим, що вже досить тривалий час тут не йдеться про виключно економічні інтереси, альпійський простір все більше виконує надекономічні функції, що йде на користь всьому суспільству.

Сполучені Штати Америки. Найбільшою регіональною програмою в США є програма розвитку Аппалачських гір. У 50-60-х рр. ХХ ст. цей регіон виділявся відносною економічною відсталістю. У 1960 р. рівень середньодушового доходу в Аппалачах становив 74 % від середньонаціонального; рівень безробіття був майже вдвічі вищим, ніж в середньому по країні. У незадовільному стані знаходились і системи охорони здоров'я та освіти: дитяча смертність була вдвічі вищою від

середньонаціональної, більше 11 % жителів віком до 25 років мали освіту менше 5 класів. Всі ці фактори призводили до значної міграції населення з регіону (за 1950-1960 рр. від'ємне сальдо міграції становило більше 2-х млн. осіб) [160].

Відповіддю держави стало створення у 1963 р. тимчасової президентської Аппалачської регіональної комісії спеціального призначення, яка займалась аналізом економічних та соціальних проблем району з метою вироблення загальної стратегії та конкретної програми розвитку Аппалачів. На основі доповіді Президентської комісії у 1965 р. був прийнятий Закон “Про розвиток району Аппалачів (Appalachian Regional Development Act)”, згідно якого почалось здійснення “Програми Аппалачі”. Загальне керівництво проведенням програми було покладене на новостворену федерально-штатну незалежну агенцію – Аппалачську регіональну комісію, до якої входили як представники федерального уряду, так і губернатори штатів, що входять до регіону.

“Програма Аппалачі” об'єднувала планування, фінансування та реалізацію заходів з регіонального розвитку, які проводились федеральними, штатними та місцевими органами влади. Вона мала міжгалузевий характер та передбачала здійснення комплексу програм у різних сферах господарства з метою стимулювання економіки та вирішення соціальних проблем регіону. Характерним є те, що заходи програми не замінювали, а доповнювали та посилювали діючі федеральні “програми допомоги” депресивним районам.

У “Програмі Аппалачі” виділялись два великі блоки: програма автодорожнього будівництва та “районні програми розвитку” (Area Development Programs). Така структура програми пояснюється тим, що на думку її розробників, однією з головних причин економічного застою в Аппалачах є ізолюваність багатьох областей регіону від основних господарських центрів. Причиною відсутності у густозаселених гірських районах транспортних артерій була висока вартість їх будівництва. Загальна

довжина магістральних доріг, будівництво яких передбачалась Аппалачською програмою, становила 4320 км.

Окрім “магістралей розвитку” проводилось будівництво “місцевих доріг доступу”, що являють собою невеликі за довжиною автодороги (як правило 2-3 км), які зв'язують магістралі з промисловими підприємствами, або “індустріальними парками”, гірничими та лісовими розробками, установами охорони здоров'я та освіти, рекреаційними зонами.

В цілому за час реалізації програми (з 1966 р. по 1975 р.) з федеральної скарбниці було виділено 3,3 млрд. дол. З урахуванням коштів, наданих штатами, графствами та муніципалітетами, повна сума витрат у рамках програми за ці роки склала 6,2 млрд. дол. [160].

За роки функціонування програми в Аппалачах намітилося лише незначне покращення економічного рівня. Найбільш суттєвим досягненням вважалось припинення відпливу населення регіону. Якщо на початку 60-х років регіон втрачав щорічно більше 120 тис. мешканців, то у 70-х роках спостерігався приплив населення (у середньому по 60 тис. на рік). Однак і сьогодні, за багатьма показниками, Аппалачі залишаються “проблемним регіоном”. Тут зберігається хронічне безробіття. Ні в одній з частин штатів, які входять у регіон, середньодушовий дохід населення не досягає загальнонаціонального рівня.

Така ситуація, на думку американських спеціалістів, є наслідком того, що реалізація програми здійснювалась недостатньо послідовно. Крім того, розосередження обмежених програмних ресурсів по великій кількості об'єктів не дозволило отримати значного ефекту.

Підсумовуючи сказане вище, слід зазначити, що світовий досвід управління розвитком гірських територій свідчить про те, що незважаючи на певні можливості щодо їх саморозвитку, специфічні умови гір не дозволяють забезпечити місцевому населенню достатньо високий рівень життя. Це зумовлює виникнення там негативних соціально-економічних та екологічних

тенденцій, які без зовнішнього втручання неминуче призводять до погіршення демографічної ситуації, зростання соціальної напруги, знищення природних багатств. Разом з тим, при належній організації допомоги можливий збалансований, екологічно сталий розвиток гірських територій, який має базуватися на науково обґрунтованому використанні природних умов та ресурсів гір, стимулюючих заходах держави та допомоги місцевим жителям.

Висновки до розділу 1

1. Результатом усвідомлення людством необхідності розробки концепції світового економічного розвитку, яка б враховувала екологічні обмеження та визначала відповідальність теперішніх поколінь перед прийдешніми, став “Порядок денний на XXI століття”, прийнятий на Конференції ООН з довкілля і розвитку у 1992 р. В цьому документі вперше було задекларовано перехід до сталого розвитку, який розглядається як соціально-економічний прогрес, що забезпечує високу якість довкілля і здорову економіку для всіх народів світу. Ми розглядаємо його насамперед як екологічно сталий розвиток, тобто такий, коли навіть при зростанні економіки техногенний тиск на довкілля залишається на стабільно прийнятному рівні.

2. Для досягнення сталого розвитку необхідно поєднати дію механізмів ринкової економіки та політики держави, наслідком чого буде:

- зростання цін як відображення зростаючої нестачі ресурсів;
- зменшення кількості відходів та викидів;
- зростання обсягів заміни природних ресурсів;
- посилення зусиль по збереженню довкілля та ресурсів;
- пошук нових джерел інвестицій та нових технологій заміни природних ресурсів.

3. Глибока регіональна специфіка проблеми переходу до збалансованого сталого розвитку зумовлює необхідність розробки шляхів її

розв'язання не лише на міжнародному або національному рівні, але й на рівні адміністративно-територіальних одиниць, населених пунктів та громад. Регіональний фактор відіграє вирішальну роль у реалізації ідей сталого розвитку, оскільки він враховує існуючі проблеми стабілізації екологічної та соціально-економічної ситуації на конкретних територіях, які в межах України мають суттєві відмінності.

4. Розглядаючи регіон як надскладну соціально-еколого-економічну систему, яка складається з соціальної, екологічної та економічної підсистем, в умовах сталого розвитку необхідно досягти збалансованої взаємодії її основних компонентів та вирішення ними наступних важливих проблем:

- економічної – забезпечення економічного зростання як основи підвищення життєвого рівня населення;
- екологічної – забезпечення якісного природного середовища проживання людей;
- соціальної – забезпечення на цій основі нормальних умов життя людей.

5. Після конференції ООН з довкілля і розвитку одним з найважливіших елементів сталого розвитку глобальної екосистеми визнано гірські території, яким належить значна роль у збереженні соціальної та політичної стабільності всього суспільства. Дослідження показали, що незважаючи на певні можливості щодо їх саморозвитку, специфічні умови гір не дозволяють забезпечити місцевому населенню достатньо високий соціально-економічний рівень життя, що обумовлює виникнення там негативних соціально-економічних та екологічних тенденцій, які без зовнішнього втручання неминуче призводять до погіршення демографічної ситуації, зростання соціальної напруги, знищення природних багатств.

6. При проведенні класифікації факторів, що визначають специфіку та особливості розвитку гірських територій, класифікаційними ознаками були

обрані об'єкт та рівень впливу, а також характер дії факторів. Всі фактори класифіковано:

за об'єктом впливу: на географічні, екологічні, соціальні, економічні;

за характером дії: на сприятливі та обмежуючі;

за рівнем впливу: виділено фактори загальні, дія яких визначається специфікою рельєфу, клімату та іншими особливостями життя горян, пов'язаними з їх ізольованістю та віддаленістю від великих міст, розташованих на рівнинах; та специфічні, обумовлені загальним рівнем розвитку країни, в якій розміщені гірські райони, станом соціально-економічного розвитку конкретних територій, екологічною ситуацією в регіоні.

7. Досвід зарубіжних країн свідчить, що при належній організації справи можливий збалансований, екологічно сталий розвиток гірських територій, який має базуватись на науково обґрунтованому використанні природних умов і ресурсів гір, стимулюючих заходах держави щодо їх освоєння та фінансових дотаціях держави місцевим жителям. Основними заходами щодо стимулювання господарського розвитку гірських районів у зарубіжних країнах є: державне субсидювання перспективних проєктів; надання компенсаційних допомог; надання заохочувальних премій для продукції, виробленої у несприятливих умовах; пільговий режим для інвестування; сприяння структурній перебудові економіки; розбудова інфраструктури. Результати аналізу світового досвіду управління розвитком гірських територій, виконаного з врахуванням природних та соціально-економічних особливостей ситуації у гірських районах Українських Карпат, можуть бути використані при формуванні стратегії їх сталого розвитку та тактики державного впливу на соціально-економічну ситуацію в регіоні.

Основні результати і висновки, отримані в першому розділі дисертаційного дослідження опубліковані в наступних роботах автора: [86, 137, 141, 139, 143].